

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги**

**РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ: ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ ВА ЗАМОНАВИЙ
АХБОРОТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ
ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Республика илмий-амалий конференцияси

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ВА МАЪРУЗАЛАР ТЎПЛАМИ

2019 йил 2 декабр

ТОШКЕНТ – 2019

МУНДАРИЖА

1-шўъба. РАҚАМЛИ ДАВРДА ИҚТИСОДИЁТ ВА БОШҚАРУВНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ, ИЖТИМОИЙ ВА ХУҚУҚИЙ ЖИХАТЛАРИ		
МАХМУДОВ Н.М. АВАЗОВ Н.Р.	МАМЛАКАТ INVESTITSION MUHITINI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING MONIYATI	8
АЛИМОВ Р.Х ХАЙИТМАТОВ У.Т.	ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ	12
АБДУРАХМАНОВА М.М.	РАҚАМЛИ ДАВРДА БАНКЛАРАРО ЭЛЕКТРОН ТЎЛОВЛАР ТИЗИМИ ОРҚАЛИ ТЎЛОВЛАРНИ ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ	21
АЗЛАРОВА А.А.	РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТЎЛОВ ТИЗИМИНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИАТЛАРИ	25
ХАЙИТМАТОВ У.Т ДЖУМАНИЯЗОВ Ш.Р.	ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЛОГОВЫХ ОРГАНОВ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	29
КАРИМОВ Ж.Қ.	РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ	34
АБДУЛЛАЕВ Д.Х.	РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ УСЛУБЛАРИ	38
АЗЛАРОВА Д.А.	РАҚАМЛИ ДАВРДА ЁҒ- МОЙ САНОАТИ ПЕРСОНАЛИНИ БОШҚАРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ	43
YUSUPOV A.S.	INSTRUMENTS OF INTERNATIONAL TRADE POLICY: THEORETICAL AND APPLIED LINKS	47
МАКСУДОВ Ш. Х.	ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ БАҲАРАР ТАРАҚҚИЙ РИВОЖЛАНИШИДА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШ САМАРАДОРЛИГИ	52
ЗАКИРОВА С.А. НАЗАРОВ Н.Ғ.	РОЛЬ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ	57
АЛИМОВ Р.Х. САБИРОВ Х.Н.	ОЗИҚ – ОВҚАТ САНОАТИ ТАРМОҚЛАРИНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ	71
ИБРАГИМОВ Ғ.Ғ.	ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ЧУҚУР ҚАЙТА ИШЛАШНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ	79
МУМИНОВА М.А. МАКСУДОВ Ш.Х.	ЎЗБЕКИСТОНДА КОРПОРАЦИЯЛАР РИВОЖЛАНИШИДА ИННОВАЦИОН САЛОҲИЯТДАН ФОЙДАЛАНИШИДА ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАР	82
ҚОСИМОВА М.С. ЗИЯЕВА М.М.	ИҚТИСОДИЙ АТАМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ БАЁНИ ВА ИҚТИСОДИЙ ЛУҒАТЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ	88

ОЗИҚ – ОВҚАТ САНОАТИ ТАРМОҚЛАРИНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Алимов Раимжон Ҳакимович
Эконометрика кафедраси профессори
Сабилов Хасан Нусратович
ТДИУ таянч докторанти

Озиқ – овқат саноати қирққа яқин бир – биридан турли хил ишлаб чиқариш жараёнлари билан ажралиб турадиган ихтисослашган тармоқларни бирлаштириди.

Унинг таркибига фақат қайта ишлаб чиқариш тармоқлари эмас, балки қазиб олувчи (туз, минерал сув ва бошқалар), мавсумий ва йил давомида сурункали ишлайдиган тармоқлар, иқтисодиётнинг «А» гуруҳига, яъни маҳсулоти бошқа тармоқларда қўлланиладиган (спирт, шакар, ун, туз, ўсимлик мойи ва бошқалар) ва «Б» гуруҳига мансуб, яъни аҳоли томонидан бевосита истеъмол қилинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар ҳам киради. Шу билан бирга озиқ – овқат саноати тармоқларининг ҳар бири бир – биридан бир турдаги ёки бир неча турдош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи қатор соҳаларини ҳам қамраб олади. Масалан, кондитер саноати карамель, конфет, шоколад, бисквит ва пастило-мармелад соҳаларидан иборат. Нон пишириш саноати нон – кулча, «баранка», сухари ишлаб чиқариш, виночилик саноати узум ва мева виноси, коньяк ва шампан виноси ишлаб чиқариш соҳаларини бирлаштиради.

Ўз навбатида озиқ – овқат саноати соҳалари тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш усуллари ҳамда жараёнларини механизациялаш ва автоматизациялаш даражаси билан ҳам бир – биридан фарқ қилади.

Озиқ – овқат саноати тармоқлари ва улар таркибига кирадиган ишлаб чиқариш соҳаларини қуйидаги 4 йўналиш бўйича классификациялаш мумкин:

- йил давомида ишлаш вақти;
- сутка давомида ишлаш вақти;

- тайёр маҳсулотни олиш (ишлаб чиқариш) усули;
- ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш даражаси.

Озиқ – овқат саноати тармоқлари ва ишлаб чиқариш соҳаларининг асосий хусусияти шундаки, улар асосан мавсумий хомашёни қайта ишлаш билан банд ва шунга кўра корхонага хомашё келтирилиши ва уни сақлаш муддатига боғлиқ равишда йилнинг фақат бир қисмида ишлайди. Мавсумий хомашёда ишлайдиган бундай тармоқларга сабзавот ва мева қуритиш, озиқ – овқат хомашёсида ишлайдиган спирт, бирламчи вино заводлари, ўсимлик хомашёсида ишлайдиган витамин, кўк чой баргини қайта ишлайдиган фабрикалар, картошкани қайта ишлайдиган крахмал – патока цехлари, тамаки ферментацион заводлар ҳамда шакар ишлаб чиқариш корхоналари ва бошқалар киради. Мавсумий хомашёни қайта ишлайдиган корхоналар билан бир қаторда озиқ – овқат саноатида ўз ишлаб чиқариш характериға кўра мавсумий корхоналар ҳам бор. Бундай корхоналар қаторига пиво, алкогольсиз ичимликлар ва минерал сув ишлаб чиқариш корхоналари киради. Уларнинг мавсумийлиги йилнинг турли даврларида тайёр маҳсулотни харид қилишнинг нотекислиги асосида юзага келади.

Мавсумий ишлаб чиқариш корхоналар ишида уларнинг техник – иқтисодий кўрсаткичлари кескин пасайиб кетиши билан боғлиқ қатор қийинчиликлар туғдиради.

Ишлаб чиқаришнинг мавсумий пасайиши ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни вақт ва интенсивлик бўйича паст даражада бўлишиға олиб келади. Мавсумий ишлаб чиқаришнинг асосий камчиликларидан яна бири корхона персоналининг тез – тез янгиланиб туришидир. Мавсумий ишчиларни ҳар йили ишға қабул қилиш, ўқитиш ва ўргатишға катта маблағ харажат қилинади, лекин бу маблағлар кадрлар кўнимсизлиги муносабати билан самарасиз сарфланади.

Келтирилган камчиликлар фақат меҳнат унумдорлигини камайтириб қолмай, балки ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини ошириб юборади.

Ишлаб чиқариш мавсумийлигини юмшатиш ва бартараф этиш ишлаб чиқариш захираларидан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишидир. Ишлаб чиқариш мавсумийлигини юмшатиш ва енгиллаштиришнинг кўп усуллари маълум. Мазкур муаммони ҳал этишнинг умумий йўналиши совутиш қурилмаларидан, консервантлардан, яримфабрикатларни асептик йўллари ва тез музлатиш усулларидан фойдаланиб хомашёни сақлаш муддатини узайтиришдир.

Мева ва сабзавотни консервалаш, уларни қуриштириш ва бошқа соҳаларда хомашёни сақлашнинг оқилона усуллари қўллаш билан бир қаторда ишлаб чиқариш мавсумийлигини юмшатишда корхоналарни хомашё билан таъминлаш зонасида турли муддатларда (эрта, ўрта ва кеч) пишадиган сабзавот, мева ва хомашё турларини етиштириш катта самара беради.

Мавсумийлик муаммосини ҳал этишда келажакда ўзини оқлайдиган усуллардан бири корхоналарда озиқ – овқат хомашёсини кетма – кет қайта ишлашдир. Масалан, асосий мавсумий мева сабзавот хомашёсини қайта ишлаш тугагандан сўнг консерва заводлари гўшт ва балиқ консервалари ишлаб чиқаришга, аввалроқ тайёрланган бошқа сабзавот хомашёсидан иккиламчи тушлик овқатлар ишлаб чиқаришга ўтказилиши мумкин. Шакар саноатида ўз хомашёсини қайта ишлаб тугатгандан кейин импорт бўйича келтирилган хом шакар хомашёсини қайта ишлашни ташкил этиш ҳам яхши натижа беради. Хоразм шакар заводи айни вақтда фақат импорт бўйича келтирилган хом шакарни қайта ишлаб республикамизнинг долзарб эҳтиёжини таъминламоқда.

Йил бўйи фаолият кўрсатадиган озиқ – овқат саноати тармоқлари мавсумий ишлаб чиқаришга хос камчиликлардан холи, улар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига камроқ боғлиқ, корхоналарни хомашё таъминоти доимий равишда ташкил этилган, бу эса йил давомида бир маромда ишлашга имкон яратди. Бундай ишлаб чиқаришга мисол

сифатида нон пишириш, макарон, ун, ёғ – мой, крупа, гўшт, сут, тамаки (тамаки ферментацион заводларидан ташқари), парфюмер (эфир ёғли ўсимликларни қайта ишлаш корхоналаридан ташқари), крахмал – патока (картофелни қайта ишлайдиган корхоналардан ташқари), чой (кўк баргини қайта ишлаш корхоналаридан ташқари), туз корхоналарини киритиш мумкин. Сутка давомида ишлайдиган корхоналар узлуксиз ва тўхтаб – тўхтаб фаолият кўрсатиши мумкин.

Технологик жараёнларда узилиш яроқсиз маҳсулот чиқариш ва йўқотишларнинг ошиб кетиши ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатининг пасайиши билан боғлиқ корхоналар узлуксиз тарзда ишлайди. Бундай ишлаб чиқаришлар қаторига нон пишириш, ёғ – мой, пиво пишириш, крахмал – патока, конъяк ва тўхтовсиз оқимда шампан виноси ишлаб чиқариш киради.

Тўхтаб – тўхтаб фаолият кўрсатадиган ишлаб чиқаришлар қаторига корхона ишидаги тўхташлар яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқаришга, йўқотишларнинг ошиб кетиши ва маҳсулот сифатининг пасайишига олиб келмайдиган корхоналар киради. Бундай ишлаб чиқаришларга мисол: кондитер (бисквитдан ташқари), иккиламчи вино, ликёр – ароқ, озиқ – овқат концентрат, тамаки, туз ва кимёвий синтез усули билан витамин ишлаб чиқариш корхоналари.

Тайёр маҳсулот олиш усуллари бўйича озиқ – овқат ишлаб чиқариш тўрт гуруҳга бўлинади:

- дастлабки хомашёдан қимматли моддалар ажратиб олиш;
- хомашёдан намликни йўқотиш ва маҳсулотда қимматли озиқ – овқат моддалари концентрациясини ошириш;
- турли компонентлардан тайёр маҳсулотни бутлаш;
- бирламчи ишлаб чиқариш яримфабрикатлардан пировард маҳсулот тайёрлаш.

Озиқ – овқат ишлаб чиқаришда тайёр маҳсулот олиш қатор жараёнларни қўллаш ҳисобига дастлабки хомашёнинг сифатини

ўзгартириш натижасида юз беради: механик, гидромеханик (маёдалаш, сортларга ажратиш, пресслаш, аралаштириш, филтрлаш, чўкмага тушириш, центрифугалаш), иссиқлик (қиздириш ва совутиш, буғлатиш, конденсациялаш, совуқлик билан таъсир этиш) ва физик – кимёвий (куритиш, кристаллизациялаш, хайдаш йўли билан таркибий қисимларга ажратиш). Озиқ – овқат ишлаб чиқаришларини 4 гуруҳга ажратиш тайёр маҳсулотни олишда асосий технологик жараёнларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Биринчи технологик гуруҳга дастлабки хомашёдан қимматли моддаларни чиқариб олиш жараёни амалга ошириладиган ишлаб чиқаришлар киради: шакарни лавлагидан, мойни ёғли уруғлардан, унни дондан, виноматериални узумдан, шарбатларни узумдан ва мева – сабзавот хомашёсидан, крахмални картошка ва маккажўхоридан олиш.

Иккинчи технологик гуруҳга технологик жараёнларни асосан хомашёдаги намликни камайитиришга, маҳсулотда озиқ – овқат моддалари концентрациясини оширишга қаратилган ишлаб чиқаришлар киради. Қуйидагилар шулар жумласидан: консерва саноатида – томат пастаси ва куруқ сабзавот, мевалар тайёрлаш; озиқ – овқат концентрат саноатида – куруқ нонушталар, брикетланган кашалар, картошкадан овқатланиш маҳсулотлари, киселлар ишлаб чиқариш; чой ва тамаки саноатида – чой ва тамаки баргларини бирламчи қайта ишлаш; нон пишириш саноатида – сухарилар ишлаб чиқариш.

Учинчи технологик гуруҳга шундай ишлаб чиқаришлар кирадики, уларда тайёр маҳсулотни ҳосил қилишда технологик жараёнлар турли моддаларни механик равишда бирлаштириш билан эмас, балки мураккаб физик – кимёвий ўзгаришлар асосида амалга оширилади. Уларга нон – кулча, сут, гўшт, кондитер, макарон, ликёр – ароқ, пиво ва алкогольсиз ичимликлар, маргарин, атир – упа маҳсулотлари ишлаб чиқариш киради. Биринчи ва иккинчи технологик гуруҳлар ишлаб чиқаришлардан фарқли бу ерда кишлоқ хўжалигига боғлиқлик камроқ, чунки корхоналар асосан

бирламчи саноат ишлаб чиқариш босқичини ўтган хомашёни қайта ишлайди. У омборларда анча барқарор сақланади, камроқ чиқиндилар ва йўқотишлар келтириб чиқаради.

Ушбу гуруҳ корхоналари йил давомида бир текисда маромли ишлаши билан ажралиб туради.

Учинчи гуруҳ корхоналари одатда, кенг ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқарадилар. Уларни ишлаб чиқариш учун ихтисослашган цехлар ва технологик линиялар мавжуд. Бу ерда ишлаб чиқариш топшириқлари ҳажми ва ассортименти бўйича турлича, бу эса ишлаб чиқариш графиклари тузиш ва уларни бажарилиши устидан назорат қилишни мураккаблаштиради.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини ошириш озик – овқат саноати барча тармоқларнинг умумий вазифаси ҳисобланади. Маҳсулотнинг сифати фақат уни ташкил этувчи компонентларнинг сифатигагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки рецептура ва технологик регламентга аниқ риоя қилишга ҳам боғлиқ.

Шундай қилиб, учинчи гуруҳ озик – овқат ишлаб чиқариш тармоқлари биринчи ва иккинчи гуруҳлардан маҳсулотни тайёрлаш технологик усуллари билангина эмас, оператив режалаштириш ва ташкил этиш услублари билан ҳам ажралиб туради.

Тўртинчи технологик гуруҳ ишлаб чиқаришлари алоҳида хусусияти билан бошқалардан ажралиб туради: бунда маҳсулотни тайёрлаш бирламчи ишлаб чиқариш яримфабрикатлари асосида олиб борилади. Унга барча иккиламчи виночилик (узум ва мева винолари, шампан виноси ва конъяк ишлаб чиқариш) ҳамда тамаки ва чой ишлаб чиқариш корхоналари киради. Ушбу ишлаб чиқаришлар учун характерли хусусият шундаки, хомашёни транспортда ташиш мумкин эмаслиги сабабли бирламчи ишлов бериш корхоналари хомашё етиштириш регионларида, иккиламчи қайта ишлаш корхоналари эса асосан пировард маҳсулотни оммавий истеъмол қилиш ҳудудларида жойлашган. Иккиламчи қайта ишлаш корхоналарида

ҳамда бирламчи корхоналарда бошланган ишлаб чиқариш жараёнлари ниҳоясига етказилади. Бу ерда маҳсулотни қадоқлашдан ташқари қатор технологик жараёнлар ҳам амалга оширилади. Масалан, виночиликда уни қуйишдан ташқари вино-материалларни ишлаш, сақлаб етиштириш жараёнлари бажарилади. Тамаки ишлаб чиқаришда папирос, сигарет тайёрлаш ва уларни қутичаларга жойлашдан ташқари тамаки барглари қисилган ҳаво билан титиш ҳамда уларни намлаш ва кесиш амаллари бажарилади. Чой қадоқлаш фабрикаларида тайёр чойни қутичаларга қадоқлашдан бошқа уларни сортларга ажратиш, купаж қилиш, преслаш ва катта қутиларга жойлаш амаллари бажарилади.

Бу гуруҳга мансуб асосий ишлаб чиқаришда механизация даражаси юқори: ишлаб чиқаришнинг оқимли услублари кенг ривожланган.

Ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ва автоматизациялаш даражаси бўйича озиқ-овқат саноати тармоқлари 4 гуруҳга бўлинади: механизациялашган, комплекс механизациялашган, автоматизациялашган ва комплекс автоматизациялашган.

Асосий ишлаб чиқариш жараёнлари механизациялашган, қўшимча ишлаб чиқаришда эса қўл меҳнати кўпроқ корхоналар биринчи гуруҳга киради. Бу гуруҳ корхоналарининг характерли хусусияти юклаш, тушириш ишлари бўйича қўл меҳнати билан боғлиқ, асосий ишлаб чиқаришда тўхтаб – тўхтаб ишлайдиган машина аппаратларнинг кўплиги. Бу корхоналарда ҳам асосий, ҳам қўшимча ишлаб чиқаришда меҳнатнинг операциялар бўйича тақсимоти кенг ривожланган.

Иккинчи гуруҳга қаршли корхоналарда асосий ва қўшимча ишлаб чиқаришдаги жараёнлар тўла механизациялашган. Бу ерда меҳнатни операциялар бўйича тақсимоти билан бир қаторда иш ҳажми етишмаган жойларда смена давомида турдош операцияларни бажараётган ходимлар бандлигини таъминлаш мақсадида уларга қўшимча ишларни ҳам юклаш амали қўлланилади.

Учинчи гуруҳга тегишли корхоналарда асосий ишлаб чиқаришдаги жараёнлар автоматлаштирилган, қўшимча ишлаб чиқаришдаги жараёнлар эса механизациялашган. Асосий ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этиш шакилларида кўп станокларга хизмат кўрсатиш кенг тарқалган, қўшимча ишлаб чиқаришда эса касбларни бирлаштириш муҳим ўрин тутди.

Тўртинчи гуруҳга киритилган корхоналарда асосий ва қўшимча ишлаб чиқаришдаги барча жараёнлар тўла автоматлаштирилган. Бу корхоналарда машиналар тизими автоматик режимда ишлатилади, ишчиларнинг меҳнати эса уларнинг иши устида фаол назорат ва кузатишдан иборат. Аммо комплекс автоматлаштирилган корхоналар озик – овқат саноати шароитида самарали бўлганлиги сабабли ҳозирги кунда бундай корхоналар кам учрайди.

Ихтисослашган илмий тадқиқот институтларининг маълумотларига кўра озик – овқат саноати асосий тармоқлари, уларнинг автоматлаштиришга тайёргарлиги даражаси бўйича қуйидаги тартибда жойлашади: шакар ишлаб чиқариш, ёғ - мой, спирт, виночилик (иккиламчи виночилик), кондитер, консерва, пиво – алкогольсиз ичимликлар, нон пишириш ва ҳ.к. ишлаб чиқаришни автоматлаштириш биринчи навбатда оғир ва зарарли меҳнат шароитлари мавжуд ва сутка давомида сурункасига тўхтовсиз ишлайдиган корхоналарда амалга оширилади. Ишлаб чиқаришни автоматлаштириш меҳнатни енгиллаштиришга ва кечасидвги сменада банд ишчиларни қисқартиришга ёрдам беради.

Юқорида баён этилган озик – овқат саноати тармоқлари классификацияси мазкур саноатнинг таркиби ва ҳар бир гуруҳга мансуб корхоналарда бошқаришни ва меҳнатни ташкил этишнинг асосий йўналишлари ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш учун жуда муҳим.